

“DASTANI-ƏHMƏD HARAMI” VƏ EPOS TƏHKİYƏSİ

Tariyel Qəni

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: gani.tariyel@au.edu.az

Xülasə. Ədəbiyyatımızın ilk nümunələrindən biri “Dastani-Əhməd Harami” poeması hesab olunur. Bu poemanın epos ənənələri ilə tədqiqi saqa poetik sisteminin mahiyyətini və bütün əzəmətini anlamağa imkan verir. Bu faktı da qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatın bu epik nümunəsi epos və onun elementləri ilə zəngindir. Məqalədə poema müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunur və maraqlı nəticələr alınır.

Açar sözlər: “Dastani-Əhməd Harami”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, klassik ədəbiyyat, epos ənənəsi, dastan yaradıcılığı.

"DASTANI-AHMED KHARAMI" AND EPIC NARRATIVE

Tariyel Gani

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. One of the first examples of Azerbaijan literature is the poem "Dastani-Ahmed Kharami". Investigation of the poem in epic traditions helps us to understand the essence and majesty of the saga poetic system. It should be noted the fact that this epic poetry in classical literature is rich with the epic traditions with all its elements. The poem was investigated at different levels, and interesting conclusions have been made.

Keywords: "Dastani-Ahmed Kharami", "Kitabi-Dede Gorgud", classical literature, epic traditions.

«ДАСТАНИ-АХМЕД ХАРАМИ» И ЭПИЧЕСКИЙ РАССКАЗ

Тариэль Гани

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Одним из первых примеров нашей отечественной литературы является поэма «Дастани-Ахмед Харамии». Исследования поэмы в эпических традициях, помогают понять сущность и величественность поэтической системы саги. Также нужно констатировать факт того что, эта эпическая поэзия классической литературы наполнена традицией эпоса со всеми его элементами. Поэма была исследована на разных уровнях, и были сделаны интересные выводы.

Ключевые слова: «Дастани-Ахмед Харамии», «Китаби дедэ Коркуд», классическая литература, эпосная традиция.

Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin bədii fakturasında mühüm bir hissəni klassik epik ənənənin ümumi genetikasını, spesifik məzmununu, poetik sisteminin mətn fakturasını aydınlaşdırmaq təşkil edir. Çünki bədii düşüncə elə bir çoxlaylı mədəniyyət hadisəsidir ki, orada etnosun tarixinin, ilkin təsəvvürünün, etnik mədəniyyətinin bütün cizgiləri müxtəlif formalarda qorunub saxlanır. Xalq özü ilə bağlı olanların hamısını bir toplum şəkildə gələcəyə ötürmək yolunu tutmuşdur. Lakin tarixi proseslərin gərginliyi, hadisələrin mürəkkəb şəraiti qurulmuş mədəniyyət laylarına təsirsiz də ötürməmişdir. Ona görə də burada zədələnmələri, təbii prosesdən gələn itki və aşınmaları da müşahidə etməmək mümkün deyildir. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik epik ənənəsində bu zənginlik, əski mədəniyyətdən

gələnlər hamısı müxtəlif səviyyədə ifadəsini tapır. X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, Qul Əlinin, Suli Fəqihin, M. Əvhədinin, A. Ərdəbilinin, Ə. Təbrizinin, H. Təbrizinin, Ş.İ. Xətəinin, M. Füzulinin, Məsihinin, Fədainin, M. Şirvaninin, Məhəmmədin və başqalarının epik əsərlərində özünü göstərən struktur sxemləri və mətnin özündə müşahidə olunan estetik informasiyalar bir bütöv olaraq arxaik mədəniyyətə, epos düşüncəsinə bağlanır. Müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Harami” bu müstəvidə daha ciddi fakt bolluğu və poetik sistemin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyat kontekstində ədəbi-nəzəri fikrin, folklorşünaslığın sinxron və diaxor istiqamətdə təhlillərinə çağdaş şəraitdə xüsusi zərurət hiss olunmaqdadır. Tipoloji təhlil kontekstində bunların bir sistem daxilində epos təhkiyəsidən gələnlərlə müqayisəsi etnosun genetik yaddaşından gələnləri aydınlaşdırmağa daha çox imkan verir.

Anadilli ədəbiyyatımızın ilkin nümunələrindən olan “Dastani-Əhməd Harami” müxtəlif səviyyələrdə təhlillərin faktına çevrilmiş və dərslik, məqalə, məcmuə səviyyəsində ətraflı şərhələrə yol açmışdır. Lakin onun mahiyyətini, aparıcı xəttini təşkil edən epos təhkiyəsinin hansı komponentlərlə mətnə təmsil olunması açılmamışdır. Düzdür, folklorşünaslar və “Dastani-Əhməd Harami”ni təhlilə gətirənlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə ciddi bağlantıların olması haqqında fikir söyləmişlər. Təfərrüatlı təhlilə isə getmək məqsədində olmamışlar. Məsələn, “Dastani Əhməd-Harami”ni ilk dəfə Azərbaycanda çap etdirən Ə.Səfərli kitabın nəşrinə yazdığı ön sözdə vurğulayır: “Əsərdə hadisələr Krım, Şiraz və Bağdadda vəqə olur. Bir yerdə isə Gürcüstanın adı çəkilir. Poemada Azərbaycanla əlaqəli cəhətlər çoxdur. Şair Dühəng, Hicazi, Hüseyni, Cəngi, Şahnaz, İsfahani, İraqi, Novruz, Nuhəfti və s. musiqi adlarını işlədir, tənbur, ud, dünbür, nağara, davul, nay, şeştə (şeştar), saz, qopuz və s. misiqi alətlərindən danışır. Müxtəlif ailə-məişət, adət və ənənələrini göstərir. Dastani-Əhməd Harami” məsnəvisi dil və üslubca “Kitabi-Dədə Qorqud”a çox yaxındır” [7, s.15]. Göründüyü kimi, ədəbiyyatşünas ailm “Dastani-Əhməd Harami”ni yaxınlıq baxımından dil, üslub xüsusiyyətləri ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə əlaqələndirir. Ancaq məsələnin mahiyyətində bu bir tərəfdir və həm də geniş təhlilləri zəruri edən məsələdir, orada digər aktualıq kəsb edən məsələ epos təhkiyəsi ilə bağlantıların olmasını aydınlaşdırmaqdır. Epos təhkiyəsi elə bir köklü məsələdir ki, bütünlükdə Avropa, türk və Şərq ədəbi düşüncəsində zəngin mədəniyyət epoxalarının dərk və ifadə sistemini özündə ehtiva edir. Yazılı düşüncə onun vasitəsi ilə öz möhtəşəmliyini qorumuş və xalqın təsəvvür mexanizmlərini bir bütöv olaraq qoruyub yaşatmaq yolunu tutmuşdur. “Dastani-Əhməd Harami”də nəzərə çarpan təhkiyə, epos məkanında olanlar şifahi ədəbiyyatdan bir qaynaq olaraq yazılı mühitə gətirilmişdir. Poemanın başlanğıc epizodunda vurğulanır.

Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim.

Gəlin, ey məni bəhrin seyr edənlər,
Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər.

Mənanidə qılı iki biçənlər,

Dilindən daima gövhər saçanlar [3, s.19].

Göründüyü kimi, bizə gəlib çatan bu abidənin ilk misralarından müəllif əsəri dastan deyə təqdim edir və “bu dastanı bu gün bünyad edəlim” söyləyir. Məsələ təkcə müəllifin poemanın müxtəlif yerlərində “dastan” sözünü bir termin kimi işlətməsi ilə yekunlaşmır, bunun digər tərəfində təhkiyənin elə dastan kodları ilə təqdimi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. N.Gəncəvi də “Xosrov və Şirin” poemasında “köhnə dastanların qoca ustadı, öz hekayətinə belə başladı” deyə nəql edir. [5, s.97]. Burada artıq qəlibləşmiş bir formul, sistemin müəyyənlanmış modeli bədii mətnə gətirilir. Və onun müxtəlif formaları epik təhkiyədə özünü göstərir ki, ondan “Dastani-Əhməd Harami”də də, N.Gəncəvidə də, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşə”sində də istifadə olunur. İstər yazılı, istərsə şifahi ədəbiyyatımızda dastan daha çox ədəbi istilah kimi işlədilmiş və müxtəlif mənalar daşımışdır.

Məlum olduğu üzrə, klassiklərimiz bu sözü əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix mənalarında işlətmişlər. Eyni zamanda bu söz rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənaları da daşımışdır.

Şifahi ədəbiyyatımızda dastan bəzən böyük həcmli mənzum macərə, bəzən tərifnamə, bəzən isə hətta əsli olmayan yalan mənasında işlənmişdir” [9, s.57]. Bütün bunlar hamısı “dastan”ın bir termin olaraq əhatəliliyini, ifadə imkanlarını, zəngin poetik sistemin özünəməxsusluğunu göstərir. Hamısında da məhz janrın struktur elementləri, insial, medikal formulları tam aydınlığı ilə əhatə olunur. Məhz klassik düşüncəyə gələnələr də dastanın bir bütöv olaraq şifahi və yazılı ənənədə zənginliyi və aparıcı xətdə mövqeyini təsdiq edir. Buraya bir xətt olaraq epos təfəkküründən gələnələr də əlavə etmək olar, çünki bu formalar arasında ayrı-ayrı məqamlardan çox uyğunluqlar, yaxınlıqlar vardır. Türk xalqlarının dastan yaradıcılığına diqqət yetirdikdə “Manas”, “Alpamış”, “Oğuz Kağan”, “Corabatır”, “Edige” sistemin özünün parametrləri, etnos təfəkküründə nələrin yaşandığı tam dəqiqliyi ilə müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatında klassik epik ənənənin özünəməxsusluğu bir qaynaq olaraq epos təhkiyəsinə bağlanır. Burada “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, “Koroğlu”dan gələnələr vahid sistemin hadisəsi olaraq özündə etnosun əski mədəniyyət laylarını müxtəlif səviyyələrdə qoruyur. Əlbəttə burada janrı və üslubu müəyyənləşdirmək özü bir mühüm tərəfdir. Çünki “bədii mətnin dioloji xarakterini şərh etmiş M.M. Baxtinin fikrincə, söyləyici öz adresatının münasibətini öncədən duyur, axtarır və qabaqlayır, yəni hətta formaca monoloji nitq də hansısa xəyali adresata nəzərən qurulur və onunla sonsuz dialoqa girilir” [4, s.53]. Klassik ədəbiyyatda olanlarla epos ənənəsində olanların tipoloji təhlilində bu sxemlərin arasında nəzərə çarpacaq fərqliliklər müşahidə olunsada, ancaq ümumi xətt qorunur və əsas kimi əsrləri adlayıb gəlir. Bugünkü roman təhkiyəsində müşahidə olunan təsvir formaları, təhkiyə tipləri, qəhrəmanın mənəvi aləmini ifadə üsulları bunu aydınlıqla göstərir. Ona görə Şirvan epos yaradıcılığında nəzərə çarpan özünəməxsusluqla, türk epos ənənəsində olanların

tipoloji müstəvidə müqayisəsi və klassik ədəbiyyat kontekstində işləklilik qazanan zəngin bədiilik elementləri əlavə çalarların ortaya çıxmasını zəruriləşdirir. Onu da əlavə edək ki, "Dastani-Əhməd Harami" anadilli şeirimizin ilkin təşəkkül tarixini, ideya-məzmun qaynaqlarını, sənətkarlıq istiqamətlərini, milli-bədi poetik gözəlliklərini araşdırmaq baxımından da son dərəcə dəyərlidir. Əsər 1632 misradan ibarətdir. Klassik məsnəvilər kimi rəsmi başlıqlarla başlayır" [9, s.221]. Klassik epik ənənə bütün tərəfləri ilə epos yaradıcılığından öz qaynağını alır. Epos ənənəsinin "Dastani-Əhməd Harami" müstəvisində təhlili "Kitabi-Dədə Qorqud"da boy, "Koroğlu"da qol şəklində gördüklərimiz klassik poeziyada müəyyən ad fərqlilikləri ilə özünü göstərir. Məsələn, "Dastani-Əhməd Harami"də poema məclislər şəklində qurulur. Birinci məclisin sonunda oxuyuruq:

İkinci məclisə avaz edəlim,
Yenə Əhməd Həramiyə gedəlim [3, s.36].

Və yaxud da dastanın əvvəlində birinci məclisin başlanması ilə bağlı bir epizoda diqqət yetirək. Burada olanlar bir növ "Dastani-Əhməd Harami"nin ümumi hadisələrinə keçidin başlanğıcıdır. Necə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində, "Koroğlu"nun başlanğıc epizodunda bunlar vardır.

Gəl indi Mustafaya ver salavat,
Deyəlim necədir anla hekayət.

Eşit gəl bir haraminin sözünü,
Əgər görür isən məni yüzünü.

Olursa həqq-taaladan inayət,
Qılam bi qissəyi bir- bir hekayət [3, s.22].

Bu klassik ənənədə rastlaşdığımız başlanğıcla da səsleşir və daha çox klassik ənənədə olanlara bağlanır. Ancaq onun ümumi ruhunda dayananlar, epos təhkiyəsində olan üslub və formullar, nitq elementləri bizə daha əski qaynaqlar haqqında düşünməyə əsas verir. Çünki burada olanların klassik ənənədən gələnlərlə bağları ümumi mənşərdə bir tərəfdirsə, digər tərəf epos yaddaşından gələnlərlə əlaqəlidir. Anadilli epik şeirin tədqiqatçısı Y.Babayev yazır: "Poemada xalq yaradıcılığının güclü təsiri vardır. Bu cəhət əsərin adından tutmuş onun süjetinə, ideyasına, təhkiyə tərzinə, quruluşuna, dil və üslub xüsusiyyətlərinə və s. qədər çox şeydə özünü büruzə verir. Hər şeydən əvvəl məsnəvinin adındakı "dastan" komponenti sırf folklor elementidir. Əsər orta əsr poemalarına məxsus cüt qəhrəmanın adı, yaxud qəhrəmanın adından sonra "namə" sözü işlədilməklə yox, məhz xalq ədəbiyyatı janrına aid təbirlə baş qəhrəmanın adının qrammatik-semantik qoşalaşması vasitəsilə yaranan adla təqdim olunur" [2, s.71]. Göründüyü kimi, poemanın adında "dastan" sözünün bir termin olaraq vurğulanması əsərin məzmunu, təhkiyə xarakteri və təsvir üsulu baxımından da eyni elementlərlə səciyyələnməsi haqqında ilkin təsəvvürü yaradır. Bu isə təsadüfi deyildir, çünki əsərin ümumi klişeləri, nitq etiketləri, poetik sxemi bir sistem olaraq nə qədər yazılı ədəbiyyat faktı olsa da

dastanlaeyni müstəvidə dayanır. Dastandakı zaman və makan formulları, inisial, medial sistem, sonluq formulları bir janr elementi, təhkiyə tipi olaraq epos ənənəsindən gələnələrə bağlanır. Məlum olduğu kimi, eposun əhatə elədiyi məzmun insan təsəvvürlərinin təkcə hansısa dönmənin hadisələrinə bağlanmaqla yekunlaşmır, burada bütün zamanların və etnosun yaddaşında olanların sxemləri cəmləşir. Məhz bir qaynaq olaraq epik ənənə bunların üzərində qurulur. Məlum olduğu kimi, “türk xalqlarının mövcudluğunu dastanlar qədər əks etdirəcək ikinci bir forma görünür. Bu təkcə türk dünyası ilə bağlı olmayıb formanın özü ilə daha çox əlaqəlidir. Digər formalardan fərqli olaraq dastanlarda tarixilik xeyli dərəcədə güclü aparıcılıqla nəzərə çarpır. Tarixi hadisələr, xalq adət-ənənəsi, məişəti, hansısa bir epoxanın çərçivəsi daxilində və ümumilikdə ondan kənara çıxmaq şərti ilə görünür” [1, s.22]. Azərbaycan ədəbiyyatı klassik epik ənənənin ümumi məzmununu bütün tərəfləri ilə qoruyub saxlamaq yolunu tutur və məsələ burada daha çox struktur sxemləri kontekstində nəzərə çarpır. Bunlar başlanğıc formullarından tutmuş daxili keçidlərə, təsvir üsullarına, hadisə tiplərinə qədər bir əhatəliliyi sərgiləyir. Məsələn, keçid formulları timsalında bir nümunəyə diqqət yetirək.

Gələlim bu üçüncü məclisə biz,
Xəbərimdən eşidin çün xəbər siz.

Məgər Əhməd Hərami bir gün azdı,
Görün kim, xatirinə ol nə düzdü [3, s.57].

Nağıllarda, xalq əfsanə və rəvayətlərində, dastanlarda daxili strukturun, janr sxemlərinin müxtəlifliyinin açılması mühüm hadisə olaraq həmişə nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. Bunların bir sistem, qanunauyğunluq, texnoloji məkanın vahidi kimi aydınlaşması daha geniş təsəvvürlərin ortaya çıxmasına, aydınlığa şərait yaradır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi eposları yaratmış xalqlar həmişə böyük ideallarla, cahanşümul dövlət düşüncəsi ilə təmsil olunmuşlar. Ona görə də onların bəşər sivilizasiyasına təqdim etdiyi töhfələr hansısa bir çevrə daxilində durmaqla yekunlaşmır, burada həm də bütünlükdə dünyəvi bir missiya cəmlənir. Əhməd Hərami, Güləfrux, Güləndam, Xoca Rüstəm və başqaları öz xarakter və dəyər parametrləri ilə zəngin bir mədəni lay haqqında təsəvvür formalaşdırır. Hadisələrin baş verdiyi məkan çevrələdiyi ərazi baxımından Krım, Bağdad, Şirazla bağlanır və bəzi məqamlarda Gürcüstanın adı da vurğulanır. Bədii mündəricə, məzmun və məfkurə, dil-üslub xüsusiyyətləri bütünlükdə xalq ruhu ilə bağlanır, nağıl və dastan ənənələri ilə səsleşir.

Şahənşah dedi: ey canım parası,
Ki, sənsən gözümün ağı, qarası.

Rəvamıdır bənim sözüüm sayasan,
Gərəkməz ol əri bana deyəsən.

Əyalımsan, bənim sən həm canımsan,
Cigərimdən, damarım, həm qanımsan [3, s.51].

Klassik ədəbiyyatın möhtəşəm abidələri sırasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən "Dastani-Əhməd Harami" öz ümumi məzmunu, estetik informasiya gücü, janr paradigması, səs simvolizmi, səs assosiasiyası ciddi bir faktura ilə səciyyələnir. Ona görə də bu poemanı bir istiqamətdə N.Gəncəvi, X.Şirvani yaradıcılığından gələnlər kontekstində təhlil gərəyi yaranırsa, digər müstəvidə epos ənənəsində olanlar xəttində aydınlaşdırmaq əsaslı nəticələrə imkan yaradır. Qul Əlinin, Suli Fəqihin, Yusif Məddahın və başqalarının epik ənənədə yaratdıqları klassik ədəbiyyatda eposdan gələnlərin bir xətt olaraq aparıcılığını aydınlaşdırır. "Dastani-Əhməd Harami" anadilli ədəbiyyatımızın möhtəşəmlik nümunəsidir. Onun belə ciddi zənginliklə səciyyələnməsi bizə əsas verir ki, poemanı müxtəlif istiqamətlərdə, türk dastançılığı, epos təhkiyəsi, folklordan və klassik ədəbiyyatdan gələnlər baxımından araşdırma faktına çevirək. Şirvan epos təsəvvüründə yaşananlarla "Dastani-Əhməd Harami" arasında olanlar bu təhlillərin fakturasında tipoloji baxımdan gərəkli formulların ortaya çıxmasına, yaxınlıqları düşünməyə əsas verir. Bütün bunlar Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında epik ənənənin aparıcılığını və daha sistemli təhlillərin olunmasını gərəkli edir.

Nəticə. "Dastani-Əhməd Harami"nin epos ənənəsi müstəvisində araşdırılması, klassik poeziyada işlənilməli ciddi problemlərin olduğunu düşünməyə əsas verir. Çünki burada ilkin təsəvvürdən bu yana olan yaddaş hadisələri, mənəvi dəyərlər, etnosun əski təsəvvürləri cəmlənir. "Dastani-Əhməd Harami" üzərində aparılan təhlillər bunu bir bütöv olaraq şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı M., (1998), Türk dastan yaradıcılığı, Bakı, Ağrıdağ, 144 s.
2. Babayev Y., (2008), Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, ADPU, 128 s.
3. Dastani-Əhməd Harami, (2004), Bakı, Şərq-Qərb, 120 s.
4. Hacı A., (2000), Bayatı poetikası, Bakı, Elm, 162 s.
5. Gəncəvi N., (1985), Azərbaycan klassik ədəbiyyat kitabxanası, IV c., Bakı, Elm, 640 s.
6. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, Gənclik, 1978, 182 s.
7. Səfərli Ə., (2004) Ön söz, Dastani-Əhməd Harami, Bakı, Şərq-Qərb, s.3-16.
8. Səfərli Ə., Yusifli X., (1998), Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Ozan, 632 s.
9. Təhmasib M.H., (1972), Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, Elm, 398 s.